

بررسی تطبیقی تحول شهر از دوره حکومت ساسانی تا زنده

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۱۸

کد مقاله: ۴۲۸۵۲

ابوذر خسروی^۱، شیوا ابراهیمی^۲

چکیده

کالبد شهر به مثابه موجود زنده، از بدو تولد تا زمان نابودی، دائماً در حال رشد، تغییر و تحول است. یکی از عوامل مؤثر در تحولات کالبدی شهرها، بر سر کار آمدن حکما و سلسله های جدید است که هریک با توجه به زمانه، نیازهای جامعه و تعریفی که از شهر ارائه می دهند، دست به ایجاد تغییرات در کالبد شهری می زنند. از جمله سلسله های سلطنت در ایران که در سایه دین، اگرچه متفاوت با یکدیگر، به قدرت رسیدند، سلسله ساسانی و حکومت های اسلامی بودند. شهرهایی که به همت آنان ساخته شده یا در زیر سایه شان رشد کردند از چند نظر به یکدیگر شباهت داشته و از چند نظر نیز با هم متفاوت اند. هدف از انجام این پژوهش نگاهی بر سیر تحولات کالبدی در شهرهای ایران طی حکومت این سلسله ها با نظر به شباهت ها و تفاوت های مذکور بود و نتایج نشان دادند که حتی با گذشت سالیان و تغییرات معنایی و کالبدی شهر طی سال ها، همچنان روش ها و طرح هایی وجود داشتند که در جسم شهر باقی مانده و تبدیل به هویت و روح شهر گشتند.

واژگان کلیدی: شهرسازی اسلامی، شهرسازی ساسانی، تحولات کالبدی شهر

۱- استادیار تاریخ دانشگاه سلمان فارسی، کازرون، ایران (نویسنده مسئول)

khosravi_abozar@yahoo.com

۲- دانشجوی کارشناسی مهندسی شهرسازی، دانشگاه سلمان فارسی کازرون

۱- مقدمه

کالبد شهر، آیین‌های از روح و نمایان کننده تاریخچه مردمان آن است؛ و همین خصوصیت سبب شده که از گذشته تا کنون حکمرانان عقاید غالب در حکومت خود را به گونه‌ای در کالبد شهر به نمایش بگذارند. کشور ما، ایران، پیشینه‌ای قوی در زمینه شهرسازی دارد؛ پیشینه‌ای که نشان می‌دهد شهر، نه فقط به معنای جایی برای سکنی گزیدن، بلکه مکانی است برای رشد، خلق کردن هنر و برقراری ارتباط اجتماعی. آنچه حقیقت این گفته را به ثبات می‌رساند بدون شک آثار به جا مانده از شهرهای باستانی و بعدتر، آثار به جا مانده در میان شهرهایی هستند که هم اکنون نیز در آن‌ها ساکن هستیم. به عبارتی، ما هر روز در میان ردپای نیاکانمان قدم برداشته و به آثار تاریخی‌ای می‌نگریم که در روزگاران پیش از ما تبدیل به بخشی جدایی‌ناپذیر از جسم شهر گردیده‌اند. گاهی نیز بی‌آنکه بدانیم وارد هزارتویی از راه‌ها و ابنیه می‌شویم که طراحی و مکان‌یابی‌شان هزاران سال پیش شکل گرفته و ایجاد شده بودند. آنچه که ما را به انجام تحقیقات پیش‌رو ترغیب کرد رمز و راز همین هزارتوی شهر و عناصر ساکن در آن بود؛ اینکه علیرغم تحولات ناگزیر در کالبد شهرها چه بخشی‌هایی از شبکه پیچیده قبلی همچنان جایگاه خود را در سلسله مراتب شهر حفظ کرد و کاملاً از میان نرفت. به بیان واضح‌تر، سوالی که در صدد پاسخگویی به آن هستیم این است که شهرسازی و کالبد شهرهای ایرانی، که در دوره ساسانی با آیین زرتشت گره خورده بودند، پس از هجوم اعراب و قرار گرفتن در سایه حاکمانی با آیین و مذهبی متفاوت دچار چه تحولاتی شدند؟

برای پاسخگویی به این سوال، با بهره‌گیری از منابع و اسناد کتابخانه‌ای به اختصار ویژگی‌های کالبدی شهرها را در طی حکومت ساسانیان، سلجوقیان، صفویان، افشاریان و زندیان مورد بررسی قرار داده و سپس با توجه به شباهت‌ها و تفاوت‌هایی که در ساخت کالبدی و طی دوره حکومت این سلسله‌ها به وجود آمدند به نتیجه‌گیری پرداختیم.

۲- پیشینه پژوهش

در زمینه تحولات کالبدی شهرهای ایران طی زمان‌های مختلف مقالات و کتب ارزشمندی نوشته شده که برخی از آن‌ها به شرح زیر هستند:

مقاله *Cities and social order in Sassanian Iran- the archaeological potential* نوشته حسن کریمیان که به بررسی شهرهای ساسانی فیروزآباد، بیشاپور و ایشتر پرداخته شده و نتیجه می‌گیرد که فضاهای شهری در دوره ساسانی آینه‌ای از طبقات اجتماعی ساکن در آن بوده است (Karimian, 2010).

مقاله ویژگی‌های شهرسازی در شهرهای دوره صفویه به قلم فیروز مهجور که در آن ویژگی‌های شهرسازی صفوی را مشخص کرده و به معرفی و بررسی آن‌ها در شهرهای پایتخت صفوی می‌پردازد (مهجور، ۱۳۷۸).

مقاله *Review and Analysis of Spatial Structure of Seljuk Cities in Iran* نوشته محسن سعادت و همکاران که در آن به تحلیل وضعیت کهنه‌دژ، رض و شارستان در شهر ری طی دوره حکومت سلجوقی پرداخته و در نهایت نتیجه می‌گیرند که در دوره سلجوقی اهمیت کهنه‌دژ در شهر ری کاهش یافته و در عوض شارستان و رض از اهمیت بیشتری برخوردار می‌گردند. نویسندگان عامل این اتفاق را نیز توسعه بخش اقتصادی و تولیدی شهر می‌دانند که نیاز به ایجاد فضاهای بیشتر در شهر داشته (Saadati et al, 2021).

لیکن آنچه در این مقاله مورد پژوهش قرار می‌گیرد محدود به یک شهر و یک دوره تاریخی نمی‌شود بلکه به بررسی تحولات ساخت کالبدی شهرها طی حکومت ساسانیان تا زنده می‌پردازد تا به این طریق شباهت‌ها و تفاوت‌هایی که شهرهای ایران در طی حکومت این سلسله‌ها به وجود آمده‌اند را به‌طور کلی نشان دهد.

۳- نگاهی بر سلسله‌های پادشاهی ایران از ساسانیان تا زنده

حکومت ساسانیان از زمان موفقیت اردشیر اول در برکناری اردوان پنجم، آخرین شاه اشکانی، پایه‌گذاری شد. برخلاف سیستم حکومتی نامتمرکز اشکانیان که متشکل از چندین بخش بود که با حاکمیت نیمه خودمختار اداره می‌شدند، ساسانیان حکومتی مرکزی بنا کردند که دارای نظام‌های اجتماعی جدا از هم بود (Hossein Maroufi, 2020: 1056).

شاهان ساسانی از ابتدای بنیان‌گذاری سلسله خود، حکومتی دینی داشتند و ساسان، پدربزرگ اردشیر بابکان، یکی از موبدهای معبد آناهیتا بود (Al-Tabari, 1880: 580). ساسانیان توسط عده زیادی از تاریخ‌نگاران به عنوان یکی از سلسله‌هایی شناخته می‌شوند که علاقه زیادی به شهرسازی نشان می‌دادند.

در قرن هفتم بعد از میلاد، اعراب مسلمان به دوتا از بزرگترین حکومت‌های آن زمان، ساسانیان و بیزانس، حمله کرده و زمین‌های زیادی را تصاحب کردند. مهم‌ترین اتفاق این دوره، سقوط سلسله ساسانی بود (Mehrdad Afshoun et al, 2012: 108).

بعد از سلطه اعراب سلسله‌های حکومتی متعددی در ایران به قدرت رسیدند که عموماً هم حکومت‌های محلی و ایلخانی بودند. از جمله حکومت‌های ایلی که پس از حمله اعراب در ایران به حکومت رسید، سلسله سلجوقیان بود.

طبقه آنچه که معروف در تحقیقات خود عنوان می‌کند، سلجوقیان دسته‌ای از ترکان غز بودند که در اراضی شمال ماوراء جیحون ساکن بودند و اینکه چطور به قدرت رسیدند، نامعلوم است (معروف، ۱۴۳۳: ۶۴).

شهرهای ایران در دوره سلجوقی شاهد یک دوره از تمدن اسلامی بوده و با فراهم شدن موقعیت مناسب اجتماعی - اقتصادی و فرهنگی، موجبات رشد مناسبات شهرنشینی در آن‌ها فراهم شد. این دوره که در قرون میانه واقع شده برای محققان حوزه تاریخ و مطالعات شهری اهمیت زیادی دارد (خواجوی، ۱۳۹۱: ۷۴).

روش زندگی سلجوقیان، اتحادیه قبیله‌ای بود و اگرچه یک نفر را به عنوان رهبر برمی‌گزیدند، سران قبیله را نیز در قدرت سهیم می‌دانستند. آنان اگرچه در ابتدای حکومت با هم متحد بودند اما در نهایت این اتهاد مانعی برای رقابت بر سر قدرت نشد و از ویژگی‌های اصلی حکومت آنان هرج و مرج طلبی و نفاق داخلی بود (مرسلپور، ۱۳۹۵: ۸۹ و ۹۰).

پس از برکناری سلجوقیان و حمله مغول‌ها، کشور دوباره برای چندین سال از حکومت مرکزی محروم شد. سلسله بعدی که توانست حکومت یکپارچه ایجاد کرده و نقش مهمی در تاریخ شهرسازی ایفا کند، صفویان بودند.

حکومت صفوی با بهره‌گیری از عرفان و تفاسیر و تعبیر شریعت در مذهب شیعه یک پایگاه اجتماعی بسیار گسترده بنا می‌نهد و متمرکزترین دولت ایرانی پس حکومت ساسانی را در دوره اسلامی پایه‌گذاری می‌کند (حبیبی، ۱۳۷۵: ۸۲).

دوره صفویه از اعصار مهم شهرنشینی در ایران است. نظام شهرسازی آن دوره منجر به ارائه طرحی شد که مناسب شهر ایرانی اسلامی و براساس سنت دیرینه ایرانی و کشورهای متمدن آن زمان بود (علی‌مرادی و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۴).

پس از فروپاشی دولت صفوی نیز دوباره تا قبل از بر سرکار آمدن قاجاریان، کشور ایران به شیوه ملوک‌الطوایفی اداره می‌شود. در این میان دو حکومت افشاریه و زندیه سر بر می‌آورند و تا حدی در ایجاد دولت یکپارچه موفق عمل می‌کنند.

نادرشاه افشار زمانی به عرصه قدرت رسید که سقوط حکومت صفویه موجبات هجوم اقوام مختلف به درون مرزهای ایران را فراهم کرده بود. وی توانست با همه امکانات موجود در ایران به مقابله با دشمنان خارجی بپردازد و در کنار آن سرزمین‌هایی را نیز به ایران ملحق کرد. اما توجه وی عمدتاً مشغوف به مسائل خارجی بود و به امور کشور توجه‌ای نداشت (ایزدیار، ۱۳۹۵: ۱۹). هرچند در زمینه آبادانی شهرها اقداماتی انجام داد.

در حکومت زندیه نیز کریم‌خان زند زمانی که توانست رقبای خود را برکنار کرده و به مسند قدرت تکیه زند، به آبادانی و توسعه پرداخت. هرچند که آثار به‌جا مانده از آن دوره در شکوه‌مندی به آثار عهد صفوی نمی‌رسند (نصیری، ۱۳۹۹: ۱۱۲).

۴- شهرسازی ساسانی

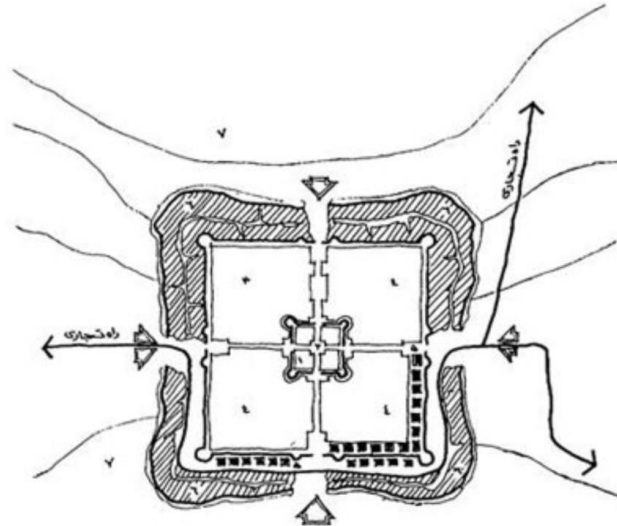
در تاریخ کشورهای جهان فرمانروایان هیچ کشوری به اندازه ساسانیان به شهرسازی دلبستگی نداشتند و می‌توان گفت تقریباً به نام هر یک از پادشاهان ساسانی شهری وجود داشته است (خسروزاده، ۱۳۷۷: ۴۵).

حبیبی در کتاب از شار تا شهر عناصر و ساختار شهر ساسانی را از نظر ریخت‌شناسی در پنج قسم دسته‌بندی کرده که عبارتند از (حبیبی، ۱۳۷۵: ۳۲ تا ۳۴):

- دژ حکومتی
- بازار
- شار میانی
- شار بیرونی
- میدان

وی در توضیح این بخش‌ها اظهار می‌دارد که دژ حکومتی مظهر دولت ساسانی است و در نقشه ساخت کالبدی که از شهر ساسانی ارائه داده کاخ و معبد را درون این بخش در نظر می‌گیرد، شار میانی را محل زندگی اشراف و نزدیکان شاه می‌داند که با چهار دروازه به چهارسوی عالم محصور می‌گشته و شار بیرونی را محل سکونت افراد عادی محسوب کرده و در نقشه ترسیمی خود، این بخش را به نام شهر خوانده است. همچنین به بازار لقب قلب شهر را اعطا می‌کند که در مسیر خود موجب شکل‌گیری محلات می‌شده و میدان‌ها را نیز به عنوان مکانی در نظر گرفته که بازارها بدان باز می‌شدند و فرمان‌های دولت در آن‌ها اطلاع رسانی می‌شده (حبیبی، ۱۳۷۵: ۳۲ تا ۳۴). سعادت و همکاران نیز در مقاله خود عنوان می‌کنند که سازمان فضایی شهرها در طول دوره ساسانی شامل سه بخش کهندژ (همان دژ حکومتی) شارستان و ریض (شار بیرونی در تقسیمات حبیبی)، می‌شود (Saadati et al, 2021: 213).

ابویی مهریزی هم در مقاله‌ای آورده که طی جنگ‌های ساسانیان برای گرفتن سرزمین‌های دگر، تعدادی اسیر به اجبار وارد کشور می‌شدند که گاهی بین آن‌ها افراد ماهر و متخصص نیز حضور داشتند (ابویی مهریزی، ۱۳۹۲: ۷۴). و همین امر نیز سبب می‌شود که شهرسازی ساسانیان در ارتباط با فرهنگ و هنر دیگر سرزمین‌ها و سلطنت‌ها قرار گرفته و متحول شود. از این روی در این پژوهش شهرسازی ساسانی به دو دوره زمان تقسیم شده و مورد بررسی قرار می‌گیرد.

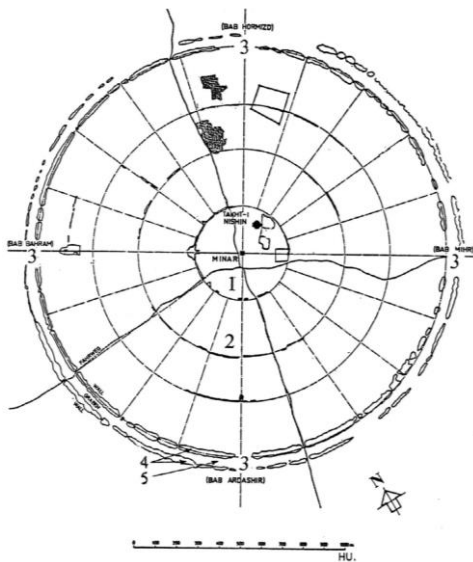
- ۱- کتبخانه و مغازه
- ۲- مناره
- ۳- مسجدها و خانقاه
- ۴- ستارستان و زندیکان در میانه
- ۵- دیوار
- ۶- شهر
- ۷- زمین‌های کشاورزی

• مصلحت کالبدی شهر در دوره ساسانی
مطالعه حسن حبیبی، پایان نامه کارشناسی ارشد، ۱۳۸۵

تصویر ۱- ساخت کالبدی شهر در دوره ساسانی. منبع: حبیبی، ۱۳۵۳

۴-۱- اوایل سلطنت

امیرحسینی در یکی از تحقیقات خود به نقل از اشرف در مورد این دوره از حکومت ساسانی آورده که شهرسازی‌شان معمولاً در همه جا یکسان بوده و همانطور که حبیبی نیز پیش‌تر اشاره کرده بود، به علت اعتقادشان بر چهار سو بودن عالم، شهرها را نیز طوری می‌ساختند که به چهارسوی جهان گشوده شوند (امیرحسینی، ۱۳۹۶: ۳ و اشرف، ۱۳۵۳: ۷ و ۹). آنچه از این دوره (اوایل سلطنت ساسانیان) به چشم می‌خورد عموماً شهرهای دایره‌ای و مدور هستند. این شکل پیش از این در دوره اشکانی مرسوم بود (بوسایلی، ۱۳۸۳: ۴۱). ابویی مهریزی در مقاله خود با ترجمه‌ای از هوف در مورد شهر مدور ساسانی آورده که قدیمی‌ترین شهر دوره ساسانی اردشیر خوره (به افتخار اردشیر) از تأسیسات اردشیر در دشت فیروزآباد فارس است. این شهر با برج و بارو، خندق و دیوار کوتاه جلوی آن محصور شده است (ابویی مهریزی، ۱۳۹۲: ۷۴ و Huff, 1974: 9).

تصویر ۱- شهر اردشیر خوره (گور). منبع: Huff, 1987

این شهر همچون دیگر شهرهای اوایل دوره سلطنت ساسانی، به صورت گرد ساخته شده. هوف در مورد اردشیر خوره در یکی از تحقیقات خود می‌نویسد که نقشه این شهر باستانی متشکل از یک دایره کامل با قطر ۱۹۵۰ متر است که به وسیله یک سیستم هندسی بسیار دقیق به بیست پرتو شعاعی دارای چندین خیابان متحدالمرکز تقسیم شده (Huff, 1999). از دیگر شهرهای مدور دوره ساسانی می‌توان به دارابگرد، مرو و تخت سلیمان اشاره کرد (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۹: ۱۰۵).

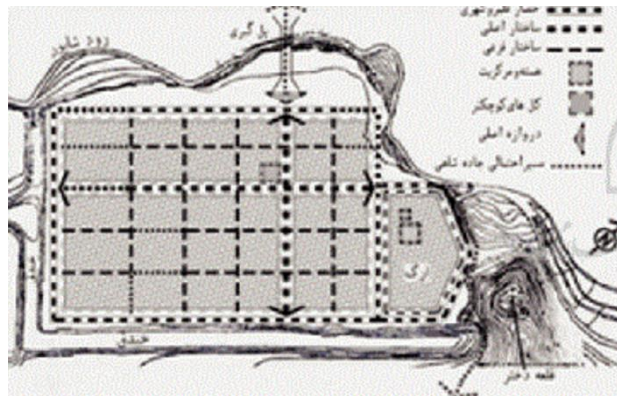
۴-۲- تا آخر دوره سلطنت

در مورد شهرسازی این دوره در سلطنت ساسانی، امیرحسینی در مقاله خود آورده که پلان‌های مدور در زمان شاپور اول منسوخ شده و شهرهایی با پلان مستطیلی که با نام هیپودام (برگرفته از نام معمار یونانی، هیپوداموس) نیز شناخته می‌شوند، معمول شده است (امیرحسینی، ۱۳۹۶: ۹).

گفته می‌شود این گونه شهرسازی تحت تاثیر شهرسازی رومیانی بوده که در جریان جنگ ادسا بین شاپور اول و والریان امپراتور روم در ۲۶۰ بعد از میلاد وارد کشور شدند (Maroufi, 2020:1056).

از جمله شهرهای مستطیلی، شهر تاریخی بیشاپور واقع در استان فارس، شهرستان کازرون می‌باشد. بیشاپور توسط شاپور اول در هفتمین دهه از قرن سوم ساخته شد. دو خیابان اصلی که در زاویه‌های سمت راست به هم عمود می‌شوند، شهر را به چهار منطقه تقسیم کرده و از زیرساخت عادی برخوردارند. معماری بیشاپور به وضوح آینه‌ای از تأثیرات رومی و ایرانی است و اساتید و هنرمندان یونانی و رومی نیز در ساخت آن دست داشته‌اند (Ghishman, 1956: 194). از جمله شهرهای دیگر که به شکل مستطیلی بنا شدند نیز می‌توان به جندی‌شاپور، ایوان کرخه، سیراف، نیشاپور و استخر اشاره کرد (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۹: ۱۰۵).

نوع دیگری از شهرسازی در دوره ساسانی، شهرسازی نامنظم است. علت نامنظم بودن شکل برخی از شهرهای ساسانی، عدم طراحی و فقدان نقشه قبلی برای شهرهایی است که بدون تناسب گسترش یافته‌اند و یا از روستا تبدیل به شهر شده‌اند (مهرآفرین، ۱۳۹۳). از شهرهای نامنظم، رام شهرستان، تیسفون و قصر شیرین را می‌توان نام برد (مستوفی قزوینی، ۱۳۳۹: ۱۰۵).

تصویر ۲- سازمان فضایی شهر بیشاپور. منبع: سرفراز و تیموری، ۱۳۹۲

در یک جمع‌بندی از روند تحولات کالبد شهری در دوره ساسانی می‌توان گفت که شهرها از حالت مدور و نامنظم به حالت شطرنجی و نامنظم تبدیل شدند. آنچه که فارغ از شکل کلی در کالبد شهری طی دوره حکومت ساسانیان تغییری نکرد، مکان‌یابی معبد و کاخ شاهی و همچنین بازار در مرکز شهر بود.

۵- هجوم اعراب و شروع دوره اسلامی در ایران

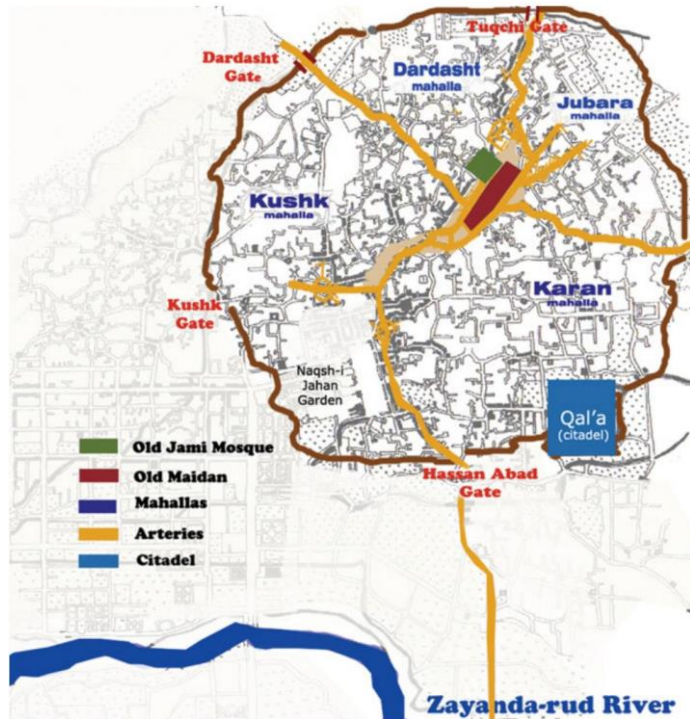
یکی از مهم‌ترین جنگ‌های تاریخ ایران باستان، جنگ بین اعراب مسلمان و ایرانیان است؛ چرا که مسیر کشور را تا حدی دستخوش تغییر کرد که اثرات آن همچنان بعد از گذشت قرن‌ها، ماندگار است. حبیبی در کتاب از شار تا شهر می‌نویسد که علت فتح ایران به دست اعراب مسلمان نتیجه‌ی قیام شار بیرونی (که پیش‌تر به عنوان محل سکونت افراد عادی تلقی‌اش کرده بود) بر علیه شار میانی (محل سکونت افراد نزدیک به شاه) بوده (حبیبی، ۱۳۷۵: ۳۷).

۵-۱- کالبد شهر در اوایل سلطه اعراب

اوایل سلطه اعراب بر ایران، نظام قبلی شهر حفظ و الگوی کالبدی تغییر چندانی نکرده و همچنان متشکل از کهنه‌دژ، شارستان و ربض بوده است. تنها تغییر به‌وجود آمده این بود که اهمیت کهنه‌دژ، شارستان و ربض به نسبت یکدیگر دچار تغییر شد و احتمالاً ربض و شارستان به چندین دلیل، از جمله توسعه و تغییرات روابط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی شهر، بر کهنه‌دژ برتری یافتند (Taghavi Nejad Deylami, 1984: 171). همین امر نیز سبب می‌شود که از این دوره به بعد تقسیم فضایی شهر بر اساس درجات شغلی و نظام حاکم بر حکومت صورت نپذیرد. هرچند یوسفی‌فر می‌نویسد که ثابت ماندن الگوی کالبدی به منزله تداوم نظام اجتماعی عصر پیش از اسلام نبوده و معتقد است که عناصر اصلی شکل شهر بر اساس وضعیت جدید اجتماعی، سامان‌دهی و بازسازی مجدد شدند (یوسفی‌فر، ۱۳۸۴: ۲۲۱).

۲-۵- کالبد شهر در دوره سلجوقی

به نقل از حبیبی در کتاب از شار تا شهر، شار در دولت سلجوقی و سپس خوارزمشاهی، بر مبنای سازمان اجتماعی عقیدتی حاکم بنیان نهاده می‌شود. سازمان فضائی- کالبدی شار به مفهوم منطقه‌بندی کهن مراکز حکومتی، محلات اعیان و اشراف، بازار و محلات شهری (جز طبقات ممتازه) باز می‌گردد. این شهر تجدید تولید همان سازمان فضائی دوران ساسانی است (حبیبی، ۱۳۷۵: ۷۱ و ۷۲). در معماری و شهرنشینی سلجوقیان، هر شهر از سه بخش با نام‌های: کهن‌دژ، شارستان و ربض تشکیل می‌شد (Saadati et al, 2021: 215). در توصیف شهر سلجوقی در کتاب تاریخ ایران آمده: شهر معمولاً با یک دیوار دفاعی محاصره می‌شد، که درون آن عموماً یک دژ نظامی وجود داشت، که آخرین سنگر برای محافظان شهر در زمان محاصره و برای مقامات شهر در زمان شورش بود. خود شهر به دو بخش تقسیم می‌شد که هر کدام از دیگری مستقل بودند و حتی گاهی دیوار، مسجد، بازار برای نیازهای اولیه و یک حمام عمومی جداگانه داشتند (Bayne Fisher et al, 1968: 274).

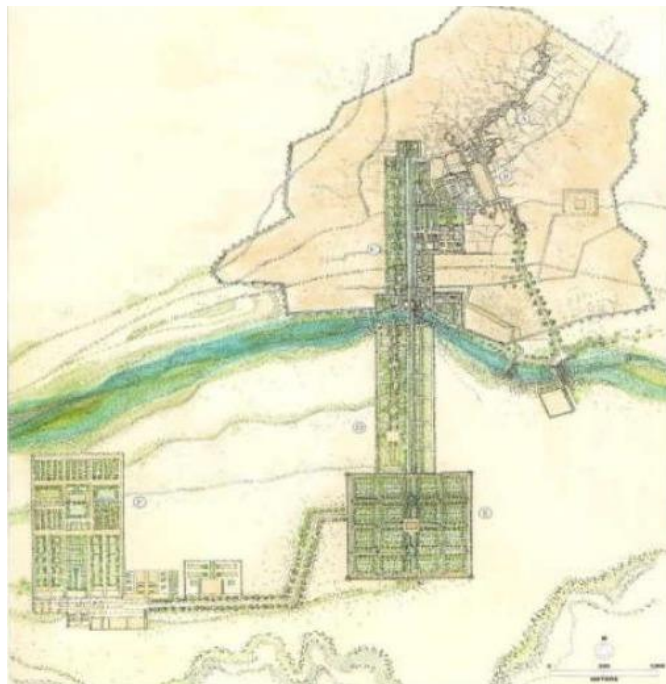
تصویر ۳- سازمان فضایی اصفهان در دوره سلجوقی. منبع: Falahat and Shirazi, 2015

شهر سلجوقی به نسبت شهر ساسانی تکاملات بیشتری یافته و پیچیده‌تر شده است در حدی که در این شهرها شاهد شبکه معابر پیشرفته‌تر و محلات متعدد شهری هستیم که هر یک مستقل از دیگری هستند و به گونه‌ای طراحی می‌شدند که برخی از نیازهای اولیه ساکنین را بر طرف کنند. راه‌ها نیز، اگرچه نامنظم، اما به گونه‌ای طراحی می‌شدند که به مرکز شهر ختم شوند. نتیجه آن شد که در مرکز شهر یک مسجد جامع و بازار اصلی و در مرکز هر محله یک مسجد عادی ساخته شد.

۳-۵- کالبد شهر در دوره صفوی

یکی از مهم‌ترین عوامل در شکل دادن به کالبد شهر در دوره صفویه، اصول و ارزش‌های اسلامی می‌باشد (علیمردای و همکاران، ۱۳۸۹: ۳۷). متفکران و طراحان نظام شهرسازی دوره صفویه بر مبنای تفکرات معنایی به دنبال شکل‌گیری پیوند کالبد و معنا و ارتقا کیفی آن بوده‌اند تا از بقای ظاهری و باطنی آن، نگاه خداوند را نه تنها از آیات آن در کتاب وحی، بلکه در عالم او نیز بتوانند دریافت کنند (علیمردای و همکاران، ۱۳۹۹: ۶۶). پادشاهان صفوی قوانین سیاسی، اقتصادی و اجتماعی خود را با ایجاد شهر و یا در چندین مورد، توسعه شهر در کنار بافت قدیمی، اجرا می‌کردند (Taghavi et al, 2016:2). در این دوره، مکتب اصفهان پایه‌گذاری شده، باغ‌شهرها با الهام از بهشت برین شکل می‌گیرند و برای توسعه شهرها از پیش برنامه‌ریزی می‌شود. مهجور یکی از ویژگی‌های معماری و شهرسازی صفویه را استفاده از مقیاس‌های عظیم و میادین بزرگ می‌داند. وی عنوان می‌کند که این میادین مهم‌ترین فضاها و بناهای مورد نیاز شهر را در خود جای داده بودند مثالی که از این گونه میادین ارائه می‌دهد نیز میدان نقش جهان در اصفهان است (مهجور، ۱۳۷۸: ۶۹). در طی حکومت صفویان مسجد جامع، بازار، مراکز سیاسی و اجتماعی، مجموعه‌ای یکپارچه به وجود آوردند که هر کدام در سلسله مراتب فضاها شهری نقش خودشان را ایفا می‌کردند (Soltanzadeh, 1983).

طبق نقشه‌ای که حبیبی از شهر در دوره صفوی ترسیم کرده، اجزای درون هر شهر عبارت بودند از: کوشک، مسجد جامع، مسجد، دیوان، مدرسه، گذر، میدان، حمام، کاروانسرا، شهر - سکونتگاه همه طبقات، دباغ خانه و دروازه‌ها (حبیبی، ۱۳۵۳).

تصویر ۴- شهر اصفهان در دوره صفویه. منبع: معتمدی مهر و رحمت، ۱۳۹۰

۵-۴- کالبد شهر در دوره افشاری و زند

حبیبی از شرایط پس از فروپاشی دولت صفوی در ایران می‌نویسد که خطه تحت سلطه این دولت در سراسر قرن دوازدهم هجری قمری دچار اغتشاش بوده و امر غارت- دفاع، ایلغار قبایل و عشیره‌ها سراسر این سرزمین را در خود می‌گیرد (حبیبی، ۱۳۷۵: ۱۰۲).

بعد از فروپاشی سلسله صفوی، حکومت‌های خان‌خانی و محلی دگر بار بر ایران حاکم می‌شوند. دوتا از این حکومت‌ها که موفق به گسترش قلمرو خود شدند، سلسله افشاریه توسط نادرشاه و پس از آن زندیه، توسط کریم‌خان زند بودند. پیرنیا و معماریان به نقل از ذبیح‌الله صفا در کتاب خود آورده‌اند که "نادر نیز در تمام دوران زمامداری خود مشغول جنگ بود. در جنگ‌هایی، اشرف افغان را شکست داد و در نبرد با عثمانی‌ها نیز به پیروزی رسید. در سال ۱۱۵۱ از آب‌سند گذشته و پیشاور، کشمیر و لاهور را گرفت و پادشاه هند را تسلیم خود ساخت" (صفا، ۱۳۵۶. پیرنیا و معماریان، ۱۳۹۲: ۲۸۸). در مورد اقدامات صورت گرفته طی حکومت زندیه نیز در طرح تفصیلی منطقه ۸ (بافت تاریخی) شیراز، که در دوره زندیه به عنوان پایتخت شناخته می‌شد، آمده که کریمخان زند از سال ۱۱۸۰ ه.ق آبادانی‌های خود در شهر شیراز را آغاز می‌کند که از جمله آن‌ها می‌توان به مکان‌یابی و ساخت ابنیه حکومتی به‌جای باغ‌ها و ابنیه از بین رفته صفوی، در محور منتهی به باغ‌شاه اشاره کرد. همچنین اینکه شیراز در زمان حکومت کریمخان زند گسترش پیدا می‌کند که از آثار آن دو محله جدید التاسیس موردستان و درب شاهزاده را می‌توان نام برد. در زمان زندیه چند میدان وجود داشته که در حال حاضر اثری از آن‌ها نمانده است (مهندسین مشاور پردازاز، ۱۳۹۴: ۶ و ۷).

۶- جمع‌بندی

جمع‌بندی عناوین بحث شده در این مقاله به شرح جدول ۱ می‌باشد. منابع همان‌هایی هستند که در متن به آن‌ها استناد شد.

جدول ۱- جمع‌بندی یافته‌های تحقیق

مثال	ویژگی شهرها	سلسله حکومتی
- گور - دارابگرد - تخت سلیمان	- شهرها به شیوه پارتی ساخته می‌شده و مدور بودند - شامل سه بخش کهن دژ، شار میانی و شارستان بوده	اوایل حکومت
هیپودام: - بیشاپور - جندی‌شاپور - استخر - نیشابور نامظم: - قصرشیرین - تیسفون	- به شیوه مستطیلی (هیپودام) یا نامنظم ساخته می‌شدند. - شامل سه بخش کهن دژ، شارمیانی و شارستان بوده - کاخ شاهی و معبد در کهن دژ قرار می‌گرفتند - بازار از شارمیانی شروع شده و تا شارستان که محل زندگی مردم عادی بود، ادامه می‌یافت	ساسانیان اواسط تا اواخر حکومت
	شیوه ساسانی همچنان حفظ شد.	اوایل هجوم اعراب
- آثار به‌جا مانده در شهر اصفهان - آثار به‌جا مانده در شهر ری	- شامل سه بخش کهن دژ، شار میانی و ربض بود - محله‌ها شکل گرفته و درون‌گرا شدند - هر محله از دیگری مستقل بود و مسجد، حمام و گاهی دیوارهای مخصوص به خود داشت	سلجوقی
- آثار به‌جا مانده در شهر اصفهان - آثار به‌جا مانده در شهر کرمان	- شهر بر اساس اصول و ارزش‌های اسلامی ساخته شد. - باغ‌شهرها شکل گرفتند. - مسجد جامع، بازار، مراکز سیاسی و اجتماعی هر کدام در سلسله مراتب شهری نقشی داشته و تبدیل به یک مجموعه شدند.	صفوی
- آثار به‌جا مانده از زندیه در شیراز	- شهرها کوچک شده و مفهوم شهر بر وه انحطاط رفت - در دوره زندیه محلات جدید به شهر اضافه و ابنیه و باغ‌های مخروبه دوره صفوی تعمیر شدند.	افشاری و زند

۷- نتیجه‌گیری

نتایج در این تحقیقات نشان می‌دهند که تفاوت‌ها و شباهت‌هایی بین شهرهای ساسانی با شهرهایی که در آینده توسط حاکمان سلجوقی، صفوی، افشاری و زندی ساخته و یا گسترش داده می‌شدند، وجود دارد. از جمله تفاوت‌ها می‌توان به این اشاره کرد که شهر ایرانی پس از هجوم اعراب و ورود اسلام، درون‌گرا شده و هر محله به نوعی از بقیه بخش‌های شهر جدا می‌شود. آنچه این محلات را به یکدیگر و سپس به قلب شهر متصل می‌کند، گذرها و خیابان‌هایی هستند که در نهایت به مسیر بازار اصلی ختم می‌شوند؛ که در دوره ساسانی چنین نبود و آنچه بخش‌های مختلف شهر را از یکدیگر متمایز می‌کرد خیابان و گذر نه، بلکه طبقه اجتماعی افراد بود. فصل مشترک شهرسازی ساسانی با شهرسازی دولت‌های مذکور در دوره اسلامی، جایگذاری عنصر اصلی دین که در دوره ساسانی معابد آن‌ها و بعدتر مساجد در دوره اسلامی بودند، در نزدیکی در قلب شهر است. همچنین در دوره اسلامی با رشد شهر و درون‌گرا شدن محلات، مسجد جای خود را در هر محله حفظ می‌کند و همین امر موجب القای حس درهم تنیدگی دین و حکومت و یا به بیان دیگر حاکمیت در سایه دین می‌شود. گذشته از این، شباهت دیگری که هم در شهرهای ساسانی و هم شهرهای دوره صفویه و افشاریه و زندیه دیده می‌شود، استفاده از اصول جهان‌بینی مختص به آیین زرتشتی و سپس اسلامی در طراحی شهری است. ساسانیان با اعتقاد به اینکه جهان بر چهار قسم است شهرهای خود را با چهار دروازه می‌ساختند و صفویان با اعتقاد بر نظم حاکم بر جهان هستی مکتب اصفهان را بنا نهادند که در دوره افشاریه و زندیه نیز ادامه یافت.

منابع

- ابوبی مهریزی، نادیه. (۱۳۹۲). معماری ایران از آغاز تا پایان عصر ساسانی. پژوهش‌های علوم انسانی دانشگاه اصفهان، سال چهارم، شماره نوزدهم، صص ۶۳-۹۰
- امیرحسینی، پرنیا. (۱۳۹۶). تأثیر عناصر، شکل و ساختار شهرهای ساسانی بر شهرهای اولیه دوره اسلامی. فصل‌نامه جندی‌شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز، سال سوم، شماره ۹، صص ۱۱-۱
- ایزدی، آسیه. (۱۳۹۵). بررسی اقتصاد ایران در دوره افشاریه. تاریخ‌روایی، سال اول، شماره ۱، صص ۳۱-۱۸

۴. بوسایلی، ماریو وامبرتو شراتو. (۱۳۸۳). تاریخ هنر ایران (۳). ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
۵. پیرنیا، محمدکریم. معماریان، غلامحسین. (۱۳۹۲). سبک شناسی معماری ایرانی. تصحیح و ویرایش جدید. تهران: غلامحسین معماریان.
۶. حبیبی، محسن. (۱۳۷۵). از شار تا شهر. تهران: دانشگاه تهران.
۷. حبیبی، محسن. (۱۳۵۳). سیر تحول شهرنشینی و شهرسازی در ایران. پایان نامه فوق لیسانس شهرسازی. دانشگاه تهران.
۸. خسروزاده، علیرضا. (۱۳۷۷). شهرسازی دوره ساسانی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
۹. خواجهی، مهدیه. (۱۳۹۱). شهر سلجوقی. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، دوره جدید، شماره ۱۶۹. صص. ۷۶-۷۴.
۱۰. سرفراز، علی اکبر. تیموری، محمود. (۱۳۹۲). بازشناسی سازمان فضایی شهر ساسانی بیشاپور با تکیه بر یافته‌های باستان‌شناسی. هنر و تمدن شرق، شماره ۱، صص ۱۶-۹.
۱۱. صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۵۶). خلاصه تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران. انتشارات امیرکبیر، تهران.
۱۲. علیمرادی، علی. احمدی، حسن. قبادیان، وحید. (۱۳۸۹). تحلیل آموزه‌های شهرسازی در شکل‌گیری کالبد شهر (مطالعه موردی: دوره صفویه، شهر اصفهان). دانش شهرسازی، دوره ۳، شماره ۱، صص. ۵۳-۳۳.
۱۳. علیمرادی، علی. احمدی، حسن. قبادیان، وحید. (۱۳۹۹). خوانش شهرسازی معناگرا در شکل‌گیری کالبدی شهر در نظام شهرسازی دوره صفویه در ایران. دانش شهرسازی دوره ۴، شماره ۴، صص. ۸۰-۶۳.
۱۴. مرسلپور، محسن. (۱۳۹۵). نگرش قبیله‌ای ترکمانان سلجوقی و تقابل آن با الگوی ملکداری ایرانی. تاریخ و فرهنگ، سال چهل و هشتم، شماره پیاپی ۹۷، پاییز و زمستان. صص. ۱۰۴-۸۷.
۱۵. مستوفی قزوینی، حمدالله. (۱۳۳۹). تاریخ گزیده. به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران، امیرکبیر.
۱۶. معتمدی مهر، اکبر. رحمت، دانیال. (۱۳۹۰). کنش‌های هندسه قدرت بر ساخت کالبدی فضاها (مقدمه‌ای بر تبار شناسی مجموعه دولتخانه صفوی اصفهان). چشم‌انداز جغرافیایی (مطالعات انسانی)، سال ششم، شماره ۱۷، زمستان ۱۳۹۰. صص ۹۰-۷۵.
۱۷. معروف، عتیق‌الله. (۱۳۴۳). آریا اسد و سنبله، سال بیست و دوم، شماره ۷ و ۸، صفحه ۸۳-۶۴.
۱۸. مهرآفرین، رضا. (۱۳۹۳). شهرهای ساسانی. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۱۹. مهجور، فیروز. (۱۳۷۸). ویژگی‌های شهرسازی در شهرهای دوره صفویه. پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۳۶، صص ۷۳-۶۵.
۲۰. مهندسین مشاور پردازاز. (۱۳۹۴). بازنگری طرح تفصیلی منطقه ۸ شیراز. وزارت مسکن و شهرسازی شیراز. جلد دوم - مطالعات ابنیه ارزشمند و گذرهای تاریخی.
۲۱. نصیری، بهار. (۱۳۹۹). بازخوانی تحولات علمی و فرهنگی اصفهان در دوره افشاریه و زندیه در منابع تاریخی. مطالعات ایران اسلامی، شماره ۱۵. صص ۱۲۰-۱۰۳.
۲۲. یوسفی فر، شهرام. (۱۳۸۴). تأملاتی در مقوله‌ی شکل شهر و مناسبات شهرنشینی در سده‌های میانه‌ی تاریخ ایران. فصلنامه فرهنگ، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ش مسلسل ۵۶.

1. Afshoun, Mehrdad. Moftakhari, Hossein. Perez talebzadeh, Parviz. (2010). A Study on the Motivations of the Arabs Invasion of the Southern Province of Iran. Procedia - Social and Behavioral Sciences, Volume 46, pp. 108-110
2. Al-Tabari. (1881). The History of al-Tabari. Tehran.
3. Bayne Fisher, William. Boyle, J.A. Boyle, John Andrew, Greshevitch, Ilya. Yarshater, Ehsan. Nelson Frye, Richard. Avery, Peter. Jackson, Piter. (1968). The Cambridge History of Iran, Volume 5, Cambridge University Press
4. Falahat, Somayeh. Shirazi, Reza. (2015). Spatial fragmentation and bottom-up appropriations: the case of Safavid Isfahan. Urban History, 42, pp 3-21 doi:10.1017/S0963926814000133
5. Karimian, Hassan. (2010). Cities ans social order in Sassanian Iran- the archaeological potential. Anitiquity, 84, pp 453-466. doi:10.1017/S0003598X00066709
6. Huff, Dietrich. (1۹74). Qal'a-ye Dukhtar bei Firuzabad. AMI. N. F.4
7. Huff, Dietrich. (1987). Sasanian Cities. In A General Study on Urbanization & Urban Planning in Iran, edited by Mohammad Y. Kiani, 176-204. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance of Iran.
8. Huff, Dietrich. (1999). Firuzabad. Encyclopedia Iranica. <https://www.iranicaonline.org/articles/firuzabad>.
9. Ghirshman, Roman. (1956). Bishapour. Paris: P. Geuthner

10. Maroufi, Hossein. (2020). Urban planning in ancient cities of Iran: understanding the meaning of urban form in the Sasanian city of Ardašīr-Xwarrah, planning perspectives, Volume 36, Issue 6, pp 1055-1080
11. Saadati, Mohsen. Neyestani, Javad. Mousavi kouhpar, Seyed Mehdi. Hejebti Nobari, Alireza. (2021). REVIEW AND ANALYSIS OF THE SPATIAL STRUCTURE OF SELJUK CITIES IN IRAN, CASE STUDY: CITY OF REY. TŪBA-AR. DOI : 10.22520/tubaar2021.28.011. pp.211-224
12. Taghavi, Abed. Hashemi Zarjabad, Hassan. Asgari Veshare, Maryam. (2016). An Overview on the basis of Urban Planning and Social Life of Safavid Cities. Intl. j. Humanities. Vol 23 (3).
13. Taghavi Nejad, D. M. R. (1984). Architecture, Urbanism and Urbanization of Iran over time, Nasr-e Yasaveli Publishing., Tehran.